ÖTÜKEN

Moğollar Zamanında Yakın Doğu

İlhanlı Hâkimiyeti Altında İran,
Azerbaycan ve Türkiye'de Dini, İlmi, Fikri,
Edebi ve Mimari Hayat

Kemal Ramazan Haykıran

ÖTÜKEN

Kemal Ramazan Haykıran; 1979 yılında İzmir'de doğdu. İlk ve ortaöğretimini İzmir Çeşme'de tamamladıktan sonra 1998 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde eğitime başlamış, buradan 2002 yılında mezun olmuştur. 2004-2007 arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında (Orta Çağ Tarihi) Yüksek Lisansını, 2007- 2015 yılları arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında (Orta Çağ Tarihi) Doktorasını tamlamıştır. Moğollar, Ortaçağ Türk ve İslam tarihi, kültür tarihi üzerine çalışmaları olan yazar halen Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi'nde çalışmakta ve Ortaçağ Tarihi, İslam Tarihi, Türk Kültür Tarihi, Selçuklu Tarihi, Düşünce Tarihi, Türk İslam Devletleri Tarihi derslerini vermeye devam etmektedir.

İçindekiler

Önsöz 13

Giriş

İlhanlı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış 17

Birinci Bölüm
İlhanlılarda Dini Siyaset ve
Dini Zümrelerin Durumu

1.1. Şamanizm 36
1.2. Budizm 39
1.3. Yahudilik 42
1.4. Hristiyanlık 44
1.4.1. Doğu Hristiyanlığı 46
1.4.2. Bizans İmparatorluğu ve İlhanlılar 49
1.4.3. Avrupa Hristiyanlığı ve İlhanlılar 52
1.5. İslamiyet 65
1.5.1. Sünnîler ve İlhanlılar 66
1.5.2. Şiîler ve İlhanlılar 79

İkinci Bölüm
İlhanlılar Devrinde Eğitim

2.1. Bir Moğol Hükümdarının Eğitim Dünyası: Gâzân Han ve Şenb-i Gâzân 96
2.1.1. Kümbet-i Âlî 99
2.1.2. Mescid-î Camî 100
2.1.3. Medreseler 100
2.1.4. Hankâh 101
2.1.5. Daru's-siyâde 101
2.1.6. Gözlem Evi 102
2.1.7. Dâru'ş-Şifâ 103
2.1.8. Kütüphane 103
2.1.9. Adalet Evi 103
2.2. Büyük Vezir Reşîdüdîn'in Eğitime Desteği: Rab-i Reşîdî 109
2.2.1. Rabaz-ı Reşîdî 110
2.2.2. Şehristân-ı Reşîdî 110
2.2.3. Rab-i Reşîdî 111
2.2.4. Kütüphane 111
2.3. İlhanlılarda Eğitimin Yaygınlaşması: Olcâytû Han'ın Eğitim Faaliyetleri 118

Üçüncü Bölüm
İlhanlı Hâkimiyeti Altında
Yakın Doğu'da Fikri ve Edebi Ortam

3.1. İlhanlılar Dönemi Fikrî Hayatın Genel Özellikleri 127
3.2. İlhanlılar Zamanının Müellifleri ve Eserleri 132
3.2.1. Mecdûddîn Hamgar 132
3.2.2. Fahreddîn Irakî 133
3.2.3. Evhadûddîn-i Kirmânî 137
3.2.4. Evhâdî 138
3.2.5. Sâ'dî- Şîrâzî 139

3.2.6. Seyf-i Ferganî 140
3.2.7. Humâm-i Tebrîzî 141
3.2.8. Nizârî-yi Kûhistânî 142
3.2.9. Alâu'd-Devle Simnâni 143
3.2.10. Hâce-yi Kirmânî 145
3.2.11. İbn Yemîn 146
3.2.12. Nasîrüddîn Tûsî 147
3.2.13. Sadreddîn Konevî 157
3.2.14. Mevlânâ Celâleddîn Rumî 161
3.2.15. Gülşehrî 169

Dördüncü Bölüm
İlhanlılar Zamanında Bilim

4.1. Tıp 181
4.2. Coğrafya 185
4.3. Astronomi 188
4.3.1. Merâga Rasathanesi, Tûsî ve Zic-î İlhanî 189
4.3.2. Gâzân Han Rasathanesi 196
4.3.3. Kırşehir Cacabey Medresesi 200
4.4. Dinî İlimler 203
4.5. Mantık ve Felsefe 210
4.6. İlhanlılar Zamanında Tarih ve Tarihçiler 216
4.6.1. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemâdanî 217
4.6.1.1. Camîu't-Tevârih 220
4.6.1.2. Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ 226
4.6.1.3. Diğer Eserleri 231
4.6.2. Ata Melik Cüveynî 233
4.6.3. Vassâf 241
4.6.4. Benâketî 245
4.6.5. Muhammed A. Kâşânî 248
4.6.6. Hamdullâh Müstevfî 251
4.6.6.1. Tarih-i Güzîde 253
4.6.6.2. Nûzhet'ül Kûlûb 263
4.6.7. Hîndûşâh Nahçîvânî 264
4.6.8. İbn El-Tıktaka 266
4.6.9. İbnü'l Fûvatî 267
4.6.10. Diğer Tarihçiler 268

Beşinci Bölüm
İlhanlılar Zamanında Şehirleşme,
Mimari ve Güzel Sanatlar

5.1. İlhanlılar Dönemi Mimarisinin Temel Özellikleri 275
5.2. İlhanlı Şehirleri 280
5.2.1. Tebrîz 280
5.2.2. Gâzâniyye 282
5.2.3. Sultâniye 286
5.2.4. Mahmûdabâd 298
5.3. İlhanlılarda Yazlık Şehir Kültürü: Yaylaklar 304
5.4. Güzel Sanatlar 306

Sonuç 310
Kaynaklar 314
Dizin 325

Sevgili Eşim Aysun Sarıbey Haykıran'a

KISALTMALAR

A.Ü. DTCF	:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
haz.	:	Hazırlayan
İ.A.	:	İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	:	İstanbul Üniversitesi
nşr.	:	Neşir
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
SAD.	:	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Sd.	:	Sadeleştiren
TAD	:	Tarih Araştırmaları Dergisi
TİD	:	Tarih İncelemeleri Dergisi
terc.	:	Tercüme Eden
THITM	:	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKAE	:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	:	Tarih Mecmuası
TTK	:	Türk Tarih Kurumu

Önsöz

Asya bozkırlarında göçebe kültürün güçlü temsilcileri olan Moğollar, XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han öncülüğünde büyük bir imparatorluk kurarak kadim uygarlıkların bulunduğu toprakların yeni yöneticileri olmuşlardı. Asya'nın neredeyse tamamını bir asırdan uzun bir süre Moğollar yönetmişlerdi. Moğolların bu güçlü harekâtı hem kendilerinde hem de yönettikleri coğrafyada köklü değişimlerin yaşanmasına yol açmıştı. Bu değişimlerin büyük çoğunluğu kültür hayatı ve düşünce yapısı üzerinde görülmektedir. Moğol İmparatorluğu'nun yan kolları içinde kültürel değişim ve etkileşiminin en yoğun yaşandığı devlet kuşkusuz; İran ve Azerbaycan gibi köklü medeniyetlerin merkezinde şekillenen İlhanlılarda olmuştu.

İlhanlılar, dini açıdan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük semavî dinin etkisinin yoğun hissedildiği, bunun yanında kadim inançlar olan Budizm ve Mecusiliğin de canlılığını koruduğu; kültürel boyutta ise başta İran, Mezopotamya ve Anadolu olmak üzere eski güçlü uygarlıkların etkilerinin hâlâ yaşamı biçimlendirmeye devam ettiği Yakın Doğu topraklarını yönetmek durumunda kalmışlardı. Göçebe olan Moğollar açısından bu yeni bir tecrübeydi. Bu kültür zenginliğine bir de Moğolların Asya içlerinden taşıdıkları kültür birikimi de eklenince İlhanlıların yönetimi altında oldukça zengin bir kültür dünyası oluşmuştu. İç içe geçmiş zengin inanç ve kültürlerin bulunduğu Yakın Doğu topraklarında kısa süren siyasi hayatları süresince İlhanlıların nasıl bir kültür mirası devraldıkları bu kültür birikimini nasıl algılayıp işledikleri ve kendilerinden sonraki toplumlara bu birikimi ne şekilde devrettikleri çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmada, tarih boyunca yıkım ve vahşetle birlikte anılan Moğolların tahrip ettikleri medeniyetin bir parçası haline dönüşmeleri ve bütün tahripkârlıklarına karşın Moğolların İslam medeniyetine sağladığı katkılar; siyaseten büyük bir çöküntü yaşamış olmasına rağmen İslam medeniyetinin dönüştürücü ve kuşatıcı gücü ve Moğollar üzerinde görülen muazzam değişim daha da önemlisi konar-göçer yaşamın hoyratlığından ötürü zor kavranan Asya bozkırlarının bağdaştırıcı ve kuşatıcı zihni ve özgürlükçü dünyası işlenmiştir. Bu bağlamda İlhanlılar devrinde Yakın Doğu'da görülen dini düşüncedeki gelişmeler, fikri ve edebi ortam, bilimsel faaliyetler, imar faaliyetleri birer alt başlık halinde incelenmiştir. Konunun genişliği bağlamında çalışmanın hac-

mini zorlamamak kaygısıyla genel bir çerçeve çizilmiştir. İlhanlılar üzerine siyasi ve sosyal tarih bağlamında pek çok çalışma yapılmış olmasına karşın kültür ve düşünce hayatı bağlamında Türkçe'de yapılmış çalışmaların azlığı dolayısıyla bu şekilde bir yaklaşım daha uygun düşmekteydi.

Ankara Üniversitesi'nde tamamlanmış olan araştırmanın oluşum sürecinde katkılarını esirgemeyen danışman hocalarım Prof. Dr. İlhan Erdem'e, Prof. Dr. Melek Delilbaşı'na, Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a, Prof. Dr. Refik Turan'a, Doç. Dr. Hatice Oruç'a ve desteğini sürekli yanımda hissetiğim sevgili eşim Aysun Sarıbey Haykıran'a teşekkürü borç bilirim.

Giriş

İlhanlı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış

Moğolların kalabalık bir kolunun[1] Hülâgû öncülüğünde 1256 yılında Ceyhun Nehri'ni aşıp Horasan'a girmesiyle başlayan ilerleyişi, Azerbaycan merkezli olarak İran, Irak ve Anadolu topraklarının da önemli bir kısmını kapsayan bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. İlhanlılar olarak anılan bu devlet Yakın Doğu'nun siyasi, sosyal ve kültür hayatında derin etkiler yaratmıştı. Bu etkilerin en derini kuşkusuz kültür hayatında görülmektedir.

İlhanlıların, göçebe-bozkır kimlikleri ile birbirinden farklı kadim kültür ve inançların şekillendirdiği yeni yurtlarında bu kültürlerin derin etkisi altında kaldıkları açıktır. Bu bağlamda, 80 yıl gibi kısa siyasi ömürleri olan İlhanlılar, "Yakın Doğu'da nasıl bir etki ve değişim yaşamışlardı?" sorusu çalışmamızda cevap bulmaya çalışacağımız temel mevzuu oluştururken, bu çerçevede araştırmamıza yön veren diğer soruları şöyle sıralayabiliriz: "İlhanlılar daha çok hangi kültür ve inançtan ne oranda etkilenmiş ve bu etkileşimin sonuçları İlhanlıların yaşantı ve uygulamalarına nasıl yansımıştı? Etkilenen sadece Moğollar mıydı? Moğolların yerli kültürlere hangi alanda ne gibi etkileri olmuştu? İnanç boyutunda, sürecin sonunda Müslümanlaştığı görülen Moğolların İslam inanç kültürüne ve yaşantısına ne gibi etkileri olmuştu? Moğol hâkimiyeti sonucu tasavvufun İslam dünyasında güçlenmesi ile İlhanlı hâkimiyeti arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Buradaki faktör sadece Moğolların yarattığı korku psikolojisi ile açıklanabilir mi? Yine aynı dönemde, bölge de Şiîliğin yaygınlaşması ile İlhanlı hâkimiyeti arasında bir bağlantı kurulabilir mi? İlhanlı hâkimiyetinin Yakın Doğu'da süregelen medrese merkezli eğitim

---

[1] Hulâgü'nun bu seferinde 15 tümen yani 150.000 asker ile ilerlediği bilinmektedir. Bkz. John Mason Smith, "Mongols Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaks and Tümens", *The Mongol Empire Its Legacy*, ed. David Morgan, London 2000, s. 40. Moğol ordularının aileleri ile hareket ettiği göz önünde bulundurulduğunda gelen insan sayısının fazlalığı anlaşılacaktır.

ve bilim hayatına ne gibi etkisi olmuştur? Bölgenin hâkim dilleri olan Arapça, Farsça ve Türkçe ve bunların birbirleri ile olan rekabetlerine İlhanlı hâkimiyetinin etkileri ne boyutta olmuştu?"

Yukarıdaki sorulara cevap aranan çalışmada temel unsur tarih boyunca hep yıkımlarıyla, vahşetleriyle anılan bir millet olan Moğolların kültür ve düşünce bağlamında nasıl bir zihne sahip oldukları, başlangıçta büyük tahriplere yol açtıkları Ön Asya'daki İslam medeniyetine ne gibi katkılar sağladıkları ve bu medeniyetin bir parçası haline dönüşmeleri süreci incelendi. Hepsinden önemlisi, siyasi gücünü yitiren İslam medeniyetinin kültür ve düşünce gücü ile kendilerini zapt eden Moğolları kendine dönüştürme gücü üzerinde durulmuştur. Bunlarla birlikte yıkım ve tahribat ortamında gözlerden kaçan ve tarihçilerin konar-göçer topluma yakıştıramadıkları bir özellik olarak Asya bozkırlarına ait bir olgu olan birleştirici ve bağdaştırıcı, bir o kadar da özgürlükçü yapı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, Moğolların Yakın Doğu'yu hem nasıl dönüştürüp hem de gerçekleştirdikleri bu dönüşümden nasıl ciddi bir şekilde etkilenmiş olduklarını gösterebilmek için İlhanlı devleti tarihini ana hatlarıyla vermemiz gerekiyor.

XIII. yüzyılda Cengiz Han, dağınık halde yaşayan Moğol boylarını bir çatı altında toplayarak güçlü bir Moğol imparatorluğu oluşturmuştu. Cengiz Han'ın pek çok devletin yok olması pek çok köklü şehrin harap olmasıyla sonuçlanan askeri harekâtları neticesinde neredeyse Asya'nın tamamına hâkim olan büyük bir imparatorluk kurulmuştu. Anadolu'dan Pekin'e kadar uzanan geniş coğrafyada farklı kültürleri bir çatı altında toplayan siyasi bir yapının ortaya çıkması hem bölgede güç ve istikrar getiren bir canlanmayı sağlamış hem de farklı kültürlerin tek siyasi gücün yönetiminde olması bu kültürlerin birbirlerini etkileme imkânını yaratmıştı.

1249 yılında Tuluy'un en büyük oğlu olan Mengü, Moğol tahtına çıkmıştı.[2] Hükümdarlığının ilk yıllarında şehzadelerin isyanları ile uğraşmak zorunda kalan Mengü, özellikle Çağatay Han'ın oğulları ile hâkimiyet mücadelesine girişmişti.[3] Duruma hâkim olup devlet üzerinde otoritesini sağladıktan sonra devlet mekanizması içinde yeni atamalar yapmaya başlamıştı. Bu dönemde imparatorluğun sınırları batıda İran'a, doğuda Çin'e kadar ulaşmaktaydı. Bu geniş coğrafyada hâkimiyet kurmak oldukça zordu. Devletin her iki uç sınırında da önü alınamayan bir karışıklık ortamı hâkimdi.[4] Yasanın getirdiği meşruiyet neticesinde de hanedan mensuplarının isyanları ve giriştikleri hâkimiyet

[2] Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I*, Kayseri 1994, s. 39.

[3] İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 150.

[4] İlhan Erdem, *a.g.e.*, s. 150.

mücadeleleri de Karakurum'daki merkezi otoriteyi zorlayan başka önemli bir unsurdu. İşte bu koşullar altında 1252 yılında toplanan kurultayda, Moğol tarihini dahası sonuçları itibari ile Yakın Doğu tarihini derinden etkileyecek kararlar alınmıştı.[5] Buna göre Çin'in hâkimiyeti Kubilay'a bırakılırken Ceyhun'dan başlayarak; Anadolu, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan toprakların hâkimiyeti *İl-han* olarak Hülâgû'ya verilmişti. Bu karar aldıktan sonra uçlarda bulunan noyanlar uyarıldı ve Hülâgû'nun gelişi öncesi hazırlıklar yapılmaya başlanıldı. Çurmagun ve Baycu Noyanlara Anadolu'ya ilerlemeleri emredilmişti.[6] 1254 yılında ise Mengü Kaan, Kardeşi Hülâgû Han'a kendisine kurultayda verilen toprakları fethetmesi için bir yarlık vermiş[7] ve bu yarlık ile hazırlıklarını hızlandıran Hülâgû 1256 yılında kalabalık bir ordu ile Ceyhun'u geçip batıya doğru ilerlemeye başlamıştı.[8] Onun bu harekâtı İlhanlılar Devleti'nin kuruluşu anlamına gelmekteydi. Hülâgû Han'ın 1256 yılında kalabalık bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçip Horasan'a girmesiyle Moğol istilasının ikinci ve daha köklü dönemi başlamış oluyordu. Cengiz, Ögedey ve Göyük zamanlarında Moğollara metbû duruma giren Selçuklu ve Harezemşahlı olmak üzere pek çok ülke artık Hülâgû Han'a bağlı hale gelmişlerdi. Hülâgû idari taksimatta kendisine verilen toprakların yerel yöneticilerinden bağlılık almak ve yeni fetihler yapmak amacıyla batıya doğru ilerliyordu.[9]

Hülâgû kalabalık ordusu ile geçti bütün beldeleri zapt ederek ilerlemişti. Hülâgû'nun bu seferinin en önemli olayı 20 Aralık 1256 tarihinde ele geçirdiği Alamut Kalesiydi.[10] Alamut İsmaîlîlerin önemli bir merkeziydi. Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesi ve Büveyhoğulları'nı tasfiye etmesi ile siyaset merkezinden uzaklaşan Şiîlerin illegal bir örgütlenmesiydi Alamut, pek çok defa Müslüman komutanlarca kuşatılmasına rağmen ortadan kaldırılamamıştı. Bunu şimdi İslam ile hiç alakası olmayan Moğollar ortadan kaldırmıştı. Bu da Hülâgû'nun seferinin basit bir istiladan çok sistematik bir büyüme politikası olduğunun önemli göstergelerindendi. Hülâgû, sonra coğrafi ve askeri açıdan küçük ruhani açıdan büyük bir güç olan Abbâsî Halifesi'nin sınırlarına dayanmıştı. Önce karşısına çıkan tüm emir ve sultanlara karşı oldukça sert ve

---

5 Bertold Spuler, *İran Moğolları,* çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 50.

6 İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 154.

7 Reşîdüddîn, *Camiu't-Tevârih*, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373/1994, II, s. 686-87.

8 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 59.

9 Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, III, s. 487.

10 Cüveynî, *a.g.e.*, s. 498.

acımasız davranan Hülâgû Han, halifeye karşı abisi Mengü'nün de uyarısıyla daha merhametli ve itibarlı bir teslimiyet çağrısında bulundu.[11] Son Halife olan el-Musta'sım ise makamının ruhani gücü ile geçmiş hadiselerde olduğu gibi bu taarruzu da atlatabileceğini düşünüyordu. Ama işler onun hesapladığı gibi gelişmedi.[12] Nihayetinde 1258 yılında Hülâgû, Bağdat'a girmiş ve bu kadim şehri tahrip ettiği gibi Abbâsî Halifesi'ni de ortadan kaldırmıştır. Böylelikle yeni bir siyasi dönem başlamış oluyordu. İslam dünyasının bir taraftan siyasi ve ruhani gücü ortadan kalkarken diğer yandan da Hazar Denizi'nin güney sahilleri hariç tüm Yakın Doğu coğrafyası tek bir siyasi hâkimiyet altında toplanmış oluyordu.[13] Bu gelişmenin ardından Hülâgû batıya doğru ilerleyişine devam etmiş Suriye'ye girmişti. Ancak bu ilerleyişinin son hamleleri olmaktaydı. 1260 yılında Ayn-ı Câlût'ta Moğol orduları Memlûk orduları ile karşılaşmış ve yapılan savaşta Hülâgû'nun ordusu ilk defa ağır bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaş ile Moğol ilerleyişi durmuş batıya daha fazla ilerleme imkânı bulamamıştır. Bu savaştan sonra Memlûk-Moğol çatışmaları uzun yıllar daha devam etmiş fakat İlhanlılar burada lehlerine bir sonuç alamamışlardı. Böylelikle İlhanlıların batı sınırı ana hatları ile bu savaş neticesinde belli olmuştu. Fırat Nehri iki devlet arasındaki sınırı belirlemiş oluyordu.[14] Bu aynı zamanda Ön Asya'da XIII. yüzyılın siyasal bloklaşmasını da ortaya koymuş oluyordu. İran-Azerbaycan coğrafyasını kendine merkez olarak belirleyen İlhanlılar ile Mısır'da kurulan Memlûkler bu çağın siyasi rekabetinin taraflarını belirlemiş oluyordu. Rekabetin bir diğer boyutu da kuzeyde Altın Ordu-İlhanlılar arasında yaşanmıştı.

Bugünkü Azerbaycan, İran ve Anadolu toprakları üzerinde kurulmuş olan İlhanlılar, 80 yıl bu coğrafyanın hâkimi oldular. Doğuda kalan Moğollar ise Cengiz'in başlattığı Çin fütuhatını devam ettiriyorlardı.[15] 1260 ile 1294 yıllarında hanlık yapan Kubilay Kağan uzun süren zorlu mücadelelerin sonunda Çin'e hâkim olmayı başarmıştı. O, 1260 yılında Pekin'e hâkim oldu ve devletinin merkezini Pekin'e taşıdı.[16] İleri harekâtına devam eden Kubilay, Hind-i Çin ve Japonya'ya hâkim olmak için faaliyetlere başladıysa da bunda başarılı olamadı. Kubilay Kaan 1274 Kasımında 900 gemi ve 15000 asker ile Japonya'yı istila girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış bundan sonra bir iki defa daha

[11] Reşîdüddîn, *a.g.e., II*, s. 236-237.
[12] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 337.
[13] Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 164.
[14] Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I*, s. 90.
[15] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 276.
[16] R. Grousset, *a.g.e.*, s. 280.

Japonya üzerine sefer düzenleyen Kubilay 1285 tarihinden sonra amacına ulaşamayacağını anlayıp bu uğraşlarına son vermiştir.[17]

Doğuda ve batıda oldukça geniş sınırlara ulaşan Moğol İmparatorluğu'nda XIII. yüzyılın ikinci yarısında merkezi yönetim duruma hâkim olamaz hale gelmişti. Buna Cengiz'in varisleri arasındaki hâkimiyet mücadeleleri ve iç çekişmeler de eklenince büyük imparatorluk dağılmış ve yerine üç güçlü Moğol devleti ortaya çıkmıştı. İlhanlılar ile Altın Ordu arasında başlayan Azerbaycan'a hâkimiyet mücadelesi ve Derbent sorunu iki Moğol devleti arasında uzun yıllar boyunca devam eden bir rekabeti de beraberinde getirmişti. Bu rekabetin sonucunda da Memlûk-Altın Ordu ittifakı gelişmiş oldu.[18] İlk bakışta İslam birlikteliğinin bir yansıması olarak algılanan bu ittifak, stratejik olarak İlhanlılar karşısında çıkar birliğinin doğal bir sonucuydu. Altın Ordu güneyinde güçlü bir devlet istemiyor ve Azerbaycan'ın tamamına hâkim olmak istiyordu. Memlûkler ise sınırlarına kadar ilerleyen ve İslam dünyasının merkezine yerleşen bu gücü kendine büyük bir rakip olarak görüyordu. Derbent meselesi daha uzun yıllar İlhanlıların gündemini işgal edecekti. İlhanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk ilhanı olan Hülâgû Han 8 Şubat 1265 tarihinde öldü ve yerine oğlu Abâkâ, İlhan oldu.[19]

Abâkâ Han döneminde Cüveynî, sahib divanlık makamına getirildi. Cüveynî, kudreti ve tecrübesi ile devlet işlerini yoluna koymayı başardı. Bu dönemde Altın Orda ile yaşanan mücadeleler neticesinde İlhanlı ile Bizans arasında bir yakınlaşma yaşanmıştır. Kuzey'deki tehdit dolayısıyla bir müttefik arayan İlhanlı sarayı kendisine stratejik olarak Bizans İmparatorluğu'nu görmekteydi. Bizans ise doğu ithalatını sağladığı doğu-batı eksenli ticaret yolu olan ve Türkistan'dan başlayarak İlhanlı ülkesinden geçerek Anadolu üzerinden İstanbul'a varan ticaret yolunu emniyet altına almak istiyordu.[20] Her iki tarafında hassasiyetleri iki devleti bir birine yakınlaştırmıştı. Abâkâ Han, VII. Mihail'in kızı Maria ile evlenmiş böylelikle Bizans'ın desteğini arkasına alan Abâkâ Han, Altın Ordu karşısında daha üstün hale gelmişti. Derbent'te uzunca bir zamandan sonra düzen sağlanmıştı. Bu esnada Barak'ın batıya yönelme planları Abâkâ'yı rahatsız etmekteydi. Kaydu'dan da yardım gören Barak, başıboş gezen Moğol askerlerini etrafında toplayarak çetecilik yapmaya başlamış ve bu rahatsız edici durum devletin gündemini uzunca bir zaman

---

17 Osman G. Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 165, dn.15.

18 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 79.

19 Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 78.

20 Melek Delilbaşı, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile olan Ticari Gelişmelere Genel Bir Bakış", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, s. 481.

rahatsız etmiştir. Fakat sonraları Abâkâ karşısında başarısız ve çaresiz kalan Barak, kaçmak zorunda kalmış Buhara'ya sığınmış burada da Kaydu Han tarafından idam edilmiştir.

Bu tarihte İlhanlı Devleti'nin en önemli sorunu Memlûk meselesiydi. Suriye üzerine yapılan hâkimiyet çekişmesinin neticesinde Fırat sahilinde Er-Rahba'da 11 Aralık 1272'de savaş yapıldı.[21] Bu savaşın neticesinde Moğol ordusu yenildi ve ordu komutanı öldürüldü.[22] Ayrıca İslam dünyasının hamiliğine soyunmuş olan Memlûkler, Moğol baskısından bunalan Anadolu'daki Türkmenler tarafından Anadolu'ya çağrılmışlardı.[23] Memlûk Sultanı Baybars Anadolu'ya gelmişti. Fakat bu sefer istenilen sonucu veremediği gibi Baybars'ı Anadolu'ya çağıran Türkmenlerin felaketi olmuştu.[24]

11 Nisan 1282 tarihinde Abâkâ Han, beklenmedik bir biçimde öldü. Abâkâ Han'ın ölümü ile devlet başsız kalmıştı. Abâkâ Han kimin İlhan olacağını tayin etmeden öldüğünden dolayı bir belirsizlik baş gösterdi. Toplanan kurultayda hanedan mensuplarından birinin tahtta çıkması uygun bulundu ve Hülâgû Han'ın yedinci oğlu ve Abâkâ'nın kardeşi olan Ahmed Teküder'in İlhan olması kabul edildi.

Ahmed Teküder İlhan olur olamaz dış siyaset ile ilgilendi. Bu dönemde Müslümanlar, İlhanlıları Hilafet'i yıkan kendilerine zulmeden zalimler olarak görürken Müslüman olan Memlûkler ise bu zulüm karşısında Müslümanların siyasi umudu olarak görülmekteydi.[25] Bu algı farkı da İlhanlı yönetiminin halk nezdinde kabulünü güçleştirmekteydi. Bu durumu gören ve Mısır meselesini askeri girişimlerle halledemeyeceğini düşünen Ahmed Teküder, din olarak İslam'ı seçmeyi uygun bulmuştu. Böylelikle hem iki ülke arasında dostluk kurulmuş olacak hem de hâkimiyet kurulan yerlerin toplumlarının sempatisi kazanılacaktı. Bu amaçla 1282 yılında resmen İslam'ı kabul eden ve Ahmed adı ile Sultan unvanını alan Teküder bu durumu bir mektup ile Memlûk Sultanı Kalavun'a bildirdi. Fakat Mısır'dan Teküder'in umduğu karşılık gelmedi.[26] Memlûkler bu girişimin siyasi olduğunu düşündüler ve İlhanlılara yönelik her hangi bir yumuşamaya girmediler. Kaldı ki bu iki ülke arasında meydana gelen İslam yandaşlığı ve karşıtlığı çekişmesinden dolayı Memlûkle-

[21] Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri*, XVI (2001), s. 39.

[22] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 96.

[23] Cüneyt Kanat, *a.g.e.*, s. 36.

[24] Cüneyt Kanat, *a.g.e.*, s. 39.

[25] Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, Ankara 2002, V, s. 100.

[26] Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküder'in Müslümanlığı Kabulu ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yakınları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 234-35.

rin İslam milletlerinin hamisi pozisyonu ile siyasi fayda sağladığı düşünüldüğünde karşı tarafın İslamlaşmasını istememeleri de çok doğaldı.[27] Teküder'in bu girişimi dış siyasette istenilen neticeyi vermediği gibi iç siyasette de bütün tepkileri üzerine çekmesine neden olmuştur. Moğol Devleti'nin ilk zamanlarından beri en üst kademesini oluşturan Budistler, bu üstünlüklerinin ellerinden çıkmakta olduğunu düşündüler ve Cengiz Yasasına bağlı olan askerin desteğini de kazanan Argûn Han etrafında bir ittifak oluştururdular. Bu ittifak çok kısa bir zamanda amacına ulaşarak Teküder'i tahttan indirmiş ve yerine Argûn'u ilhan ilan etmişti. Oldukça kısa bir zaman diliminde ilhanlık yapan Argûn Han'ın saltanatı Memlûk ve Moğollar arasındaki çekişmenin ve Moğol kültürü ile İslam medeniyetinin çatışmalarının doruğa çıktığı bir dönemdir. Bunun bir neticesindir ki Müslüman olan Vezir Ata Melik Cüveynî 1284 yılında idam edilmişti.[28] Kudretli bir İlhan olan Argûn döneminde Anadolu'yu dışta bırakırsak ülkenin hem içinde hem de dışında genel bir düzen ve dirlik göze çarpmaktaydı. Argûn Han dış politikada Memlûk devletine karşı ittifak arayışının bir neticesi olarak Batı dünyasına yöneldi. Hrıstiyan Avrupa dünyası ile sıcak ilişkiler kurdu.

Argûn döneminde en sıcak gelişmelerin yaşandığı coğrafya kuşkusuz Anadolu olmuştur. İslam karşıtı siyasetin bir yansıması olarak Anadolu'daki Türkmen grupların üzerindeki baskı artmış bunun yansıması olarak da isyanlarda da bir artış yaşanmıştır. Bu isyanlarda başı Eşrefoğulları, Karamanoğulları ve Germiyanoğulları çekmekteydi.[29]

Argûn Han uzun süren rahatsızlığının ardından 22 Temmuz 1291 tarihinde öldü. Argûn Han'ın uzun süre hasta yatmasına rağmen halefini belirlemeden ölmesi dolayısıyla yeni ilhanı belirlemek yine Kurultaya kalmıştı. Toplanan kurultayda Argûn'un kardeşi olan Geyhâtû İlhan seçildi. Geyhâtû'nun ilk faaliyeti kendisine düşmanca davranan emirlerin üzerine yürümek oldu. Geyhatu, İlhanlı hanedanın gördüğü en başarısız yöneticiydi demek pek yanlış olmaz. Bu dönemde devlet harcamalarında iyice müsrifliğe kaçılmış ve devlet bütçesi açık vermeye başlamıştı. Zaten Memlûkler ile mücadeleler ve Anadolu gibi sürekli isyan eden bölgelerdeki isyanları bastırmak devlette oldukça ağır masraflar getirmekteydi. Bu sıkıntıları aşmak amacıyla Geyhatu zamanında Çin örnek alınarak kağıt para basımına gidildi. Fakat oldukça yanlış bir yaklaşım olan bu iktisadi politikanın neticesinde ülkede enflasyon

---

[27] Mustafa Uyar, *İlhanlı Devletinde Argûn Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 7.

[28] Mustafa Uyar, *a.g.e.*, s. 8.

[29] Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 44.

artmış ve ülke kaosa sürüklenmiştir. İmar faaliyetleri de durmuş olan ülkede pek çok köy harabe konumuna gelmişti. Ayrıca kudretsiz bir ilhan olan Geyhatu döneminde ülke iç kargaşadan kurtulamamış emirler ve beyler arasında sürekli hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştır. Emirler aralarında ittifak yaparak Geyhâtû'nun üzerine yürüdüler. Anadolu'ya kaçmaya çalışan Geyhatu yolda yakalandı ve Baydu'un emri ile 24 Mart 1295 tarihinde öldürüldü. Bu tarihte İlhanlı tahtına Baydu çıktı.[30] Baydu, kendisine rakip gördüğü Gâzân ve Nevruz'u sürgüne gönderdi. Gâzân sürgündeyken Nevruz'un etkisiyle İslamiyet'i kabul etti. Bu esnada Emir Tagacar, Baydu'ya ihanet etmişti. Bunun da etkisiyle iki rakip olan Gâzân ve Baydu karşı karşıya geldiler. Gâzân'ın karşısında duramayan Baydu Azerbaycan'a kaçtı fakat Nahcıvan'da yakalanarak 5 Ekim 1295 tarihinde idam edildi.

Gâzân Han'nın tahta geçmesiyle birlikte süregelen iç savaş sona ermiş oldu. İlhanlılarda yaşanan bu hâkimiyet mücadelesi ülkeyi çok sarsmıştı. İlhanlıların ilk akınlarının yarattığı tahribatın daha tam manasıyla yaralarının sarılamadığı koşullar altında bu taht mücadelesi ülkeyi iyice yıpratmıştı.[31] Hâkimiyetini tesis ettikten sonra Gâzân Han'ın yapması gereken ilk iş düzeni ve huzuru sağlamaktı. Bu gerekçe ile Gâzân Han büyük bir reform sürecini başlatmıştı. Gâzân Han'ın reformlarının en kalıcı sonucu yönetimin daha da merkezi bir kimlik kazanması oldu.[32] Gâzân Han'ın reformları neticesinde İlhanlılar, merkezi Moğol İmparatorluğundan tam manasıyla bir kopuş yaşadı.[33] Gâzân Han zamanında yaşanan en köklü değişim kuşkusuz inançta olmuştu. Gâzân Han, Emir Nevruz'un da etkisiyle Müslüman olmuştu. Müslüman bir muhitte gelişen İlhanlı siyasetti her geçen gün İslamiyet'in tesirine biraz daha kapılmaktaydı. Bu Hülâgû Han'dan başlayarak bütün İlhanlı hükümdarları zamanında izlerini göstermekteydi. Gâzân Han zamanında ise köklü ve kalıcı bir değişim ile hanedan artık Müslüman olmuştu. Gâzân Han'ın bu din değişikliği İslamiyet'in Moğol inançları karşısında apaçık bir zaferiydi.

Gâzân Han özellikle iktisadi alanda büyük reformlara gitmiş vergileri ve ödenekleri yeniden tanzim ettirmişti. Bununla birlikte sosyal hayatta da köklü değişimlere gidilmişti. Örneğin posta teşkilatı kurulmuştu. Gâzân Han'ın bu reformları başarabilmesinde iki önemli faktör vardı. Birincisi sert ve oto-

30 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 89.

31 Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 89.

32 Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 255.

33 Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 99.

riter yapısı ikincisi ise kabiliyetli vezirlere sahip olmasıydı.[34] Gâzân Han'ın reformlarında kuşkusuz en büyük katkı büyük tabip ve tarihçi baş vezir Reşîdüddîn'e aitti. Gâzân Han döneminde İlhanlı devleti yenilenmiş ve daha da güçlenmişti.

Gâzân Han'ın 17 Mayıs 1304'te ölümü üzerine yerine önceden belirlediği üzere kardeşi Olcâytû Han ilhan ilan edildi. Olcâytû Han ağabeyinin reformlarının savunucusu ve takipçisiydi. Olcâytû, Gâzân Han'ın ölüm haberini Horasan'da iken aldı ve emirleri ile konuşarak başta Prens Alafrenk'i, daha sonra ise rakip gördüğü Horkodak'ı idam ettirdi. Sonra batıya yönelip Ucan'a gelip tahta çıktı. 1307'de yeni başkent Sultâniye'yi de kurmaya başladı. 1310 yılında Şiîliği kabul etti. Aynı yıl Memlûkler'e karşı harekete geçildi lakin erzak sıkıntısı ve salgın hastalık sebebiyle geri dönülmek zorunda kalındı.

Bu askeri başarısızlık sonrası Küçük Asya'da (Anadolu) tekrar huzursuzluk baş gösterdi. Anadolu beylikleri, 1314'te Moğol hâkimiyetine karşı başkaldırdılar. En fazla zorluk çıkartan Karaman Beyliği oldu. Devlet merkezinde ise Reşidüddîn ile Tâceddîn Alişah'ın arası o denli bozulmuştu ki vezirlerini herhangi bir şekilde birbirinden ayırmak gerekiyordu. Fakat Olcâytû'nun zamanında bu iş halledilemedi. Çünkü 14 Aralık 1316'da öldü.

Olcâytû'nun on iki yaşındaki oğlu, babasının ölüm haberini Mazenderan bölgesindeyken aldı. Vasisi Sevinç ise hemen Sultâniye'ye doğru harekete geçti, o böylece hâkimiyeti elde edeceğini düşünüyordu. 1317'de Ebû Sa'îd babasının tahtına geçti. Fakat başkomutan ilan edilen Çoban, esas hâkimiyeti ele geçirdi.

İlhanlı Devleti'ndeki bu değişikliği fırsat bilen Amuderya ötesi hâkimleri, tekrar huzursuzluk çıkardılar. Ebû Sâ'îd ile mücadeleye giriştiler. Bu esnada Altın Ordu hanı Özbek, Derbend'e girdiyse de Çoban onu mağlup etti.

Merkezde ise Reşîdüddîn ile Tâceddîn Alişah arasındaki mücadele daha da kuvvetlendi. Reşîdüddîn'in idamı üzerine mücadele Alişah lehine sonuçlandı. Sonuçta İlhanlı Devleti en mühim devlet adamından ve büyük bir tarihçiden mahrum kalmıştı. 1335'te Özbek Han, Derbent'e hücum ettiği esnada tam savaş ortasında Ebû Sâ'îd aniden öldü. Onun ölümü ile Hülâgû'nun nesli de, Moğol hükümdar sülalesi de son bulmuş oldu.

[34] Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 104.